

سیمای خدیجه(س) در تاریخ‌نگاری متقدم سنی:

سنجش روایت‌های ابن سعد (د ۲۳۰هـ)^۱

مجتبی سلطانی احمدی

استادیار گروه تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

سارا خاتمی^۲

دانش‌آموخته کارشناسی ارشد تاریخ تشیع، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

مصطفی گوهری فخرآباد^۳

استادیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

چکیده

زندگانی حضرت خدیجه در منابع کهن تاریخی با اختلافاتی گزارش شده است که گاه عرصه را برای عرضه ادعاهایی نادرست درباره وی گشوده است. یکی از منابعی که حاوی شرح حال تقریباً مفصل خدیجه است، الطبقات الکبری تألیف محمد بن سعد بصری (د ۲۳۰هـ) است. پژوهش حاضر با بررسی موردی زندگانی خدیجه در این کتاب، به تبیین تفاوت‌های گزارش‌های مورخان متقدم و بررسی مواضع ابن سعد نسبت به این موضوع پرداخته است. یافته‌های این پژوهش حاکی از آن است که گزارش ابن سعد در مورد برخی موضوعات مانند سن خدیجه، نحوه ازدواج او با رسول خدا صحیح به نظر می‌رسد. در مقابل، روایت‌های او دایر بر تردید داشتن پیامبر هنگام نزول اولین وحی یا اهمیت ازدواج با عایشه، قابل خدشه است. ابن سعد از ذکر برخی از فضایل خدیجه خودداری کرده است تا راه را برای نشان دادن عایشه در صدر همسران رسول اکرم بگشاید.

کلیدواژه‌ها: تاریخ صدر اسلام، زندگانی خدیجه، الطبقات الکبری، همسران پیامبر.

۱. تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۲/۲۲؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۶/۱۰

۲. رایانامه (مسئول مکاتبات): Khatami110@gmail.com

۳. رایانامه: gohari-fa@um.ac.ir

مقدمه

مطالعه تاریخ صدر اسلام با دشواری‌هایی برای محقق به همراه است که مهم‌ترین آن‌ها، اختلافات کلی و جزئی است که درباره حوادث این دوره و صحابه برجسته پیامبر به وقوع پیوسته است. این پدیده معلول عوامل متعددی است که یکی از مهم‌ترین آن‌ها، اختلافات فرقه‌ای بین مذاهب مختلف فقهی و کلامی است که در عرصه تاریخ اسلام ظهور یافته است و خود را در قالب گزارش روایات مختلف و نوعاً متعارض درباره موضوعی واحد نشان می‌دهد. یکی از این موارد، اختلافاتی است که درباره ام‌المؤمنین خدیجه، همسر نخستین پیامبر، بروز کرده است.

یکی از منابعی که اطلاعاتی جامع درباره حضرت خدیجه در بر دارد الطبقات الکبری نوشته ابن سعد است. این کتاب از منابع کهن در بررسی زندگانی پیامبر و صحابه به‌شمار می‌آید. ابن سعد، محدث و مورخ سنی (د ۲۳۰هـ)، نوآورانه یک جلد از هشت جلد کتابش را به‌طور کامل به زنان اختصاص داده و در آن شرح حال همسران پیامبر را با تفصیل آورده است.^۴

در این پژوهش کوشیده‌ایم با مبنا قرار دادن این کتاب، اخبار مربوط به خدیجه را با دیگر منابع مهم تاریخی - سنی و شیعه - تا قرن هفتم هجری، مقایسه کنیم تا در نهایت، صحت و سقم گزارش‌های ابن سعد معلوم گردد. این گزارش‌ها به ترتیب تاریخی مرتب شده است.

پیشینه پژوهش

ابن سعد و دیدگاه‌های حدیثی او قبلاً توسط مصطفی گوهری فخرآباد در مقاله «نگاه اهل - حدیثی ابن سعد به تاریخ صدر اسلام: بررسی موردی شرح حال امام علی (ع) در کتاب

۴. درباره شرح حال ابن سعد و کتاب الطبقات الکبری، نک. گلشنی، «ابن سعد»، دایرة المعارف بزرگ اسلامی؛
Fuck, J., "IBN SA'D", *Encyclopedia of Islam*, Second edition.

الطبقات الکبری»^۵ و سپس کتاب طبقات ابن‌سعد در ترازوی نقد^۶ بررسی شده‌است. به باور نویسنده، ابن‌سعد به عنوان یک محدّث - مورخ به سبب پای‌بندی به رعایت ضوابط و باورهای اهل حدیث، در توضیح وقایع صدر اسلام، گاه سیر حوادث را به گونه‌ای متفاوت از مورخان نشان داده‌است.

همین موضوع را حسینی نیز در مقاله «بررسی گزارش محمدبن‌سعد از زندگی و قیام امام حسین(ع)»^۷ خاطر نشان کرده‌است. به اعتقاد وی، محمدبن‌سعد گزارشی گزینشی و جهت‌دار از زندگی و قیام امام ارائه کرده و سیاق گزارش‌هایش چنان است که هیچ اتهام و تقصیری را متوجه بنی‌امیه و یزید نمی‌کند و بر مقدر بودن قتل امام حسین(ع) تأکید دارد. ضمن این‌که محتوای گزارش به‌نوعی، شتاب‌زدگی امام و نپذیرفتن نصیحت خیرخواهان را القا می‌کند؛ بدین‌رو نقل وی را می‌توان جانب‌داری از بنی‌امیه تلقی کرد.

درمورد جایگاه حضرت خدیجه در منابع سنی باید از مقاله «بازخوانی شخصیت حضرت خدیجه علیهاالسلام در منابع اهل سنت»^۸ یاد کرد. مؤلف که پژوهش خود را بر اساس منابع معتبر از نگاه اهل سنت مانند صحیحین قرار داده، بر این باور است که در این منابع شخصیت حضرت خدیجه گاه مورد اجحاف قرار گرفته‌است که این خود ناشی از تعصب و اعمال سلیقه شخصی با هدف بالا بردن جایگاه دیگر زنان پیامبر بوده‌است. درباره زندگانی خدیجه کتاب‌های بسیاری تألیف شده‌است که اغلب آن‌ها رویکردی

۵. کاظم‌بیگی، محمدعلی؛ مصطفی گوهری فخرآباد، «نگاه اهل حدیثی ابن‌سعد به تاریخ صدر اسلام: بررسی موردی شرح حال امام علی(ع) در کتاب الطبقات الکبری»، مطالعات اسلامی: تاریخ و فرهنگ، ش ۹۲، بهار و تابستان ۱۳۹۳ش، ص ۵۷-۸۴.

۶. گوهری فخرآباد، مصطفی، طبقات ابن‌سعد در ترازوی نقد، تهران، سفیر اردهال، ۱۳۹۶ش.

۷. حسینی، سیدعبدالله، «بررسی گزارش محمدبن‌سعد از زندگی و قیام امام حسین(ع)»، سخن تاریخ، ش ۵، تابستان ۱۳۸۸ش، ص ۳۳-۷۸.

۸. بهرامی، معصومه، «بازخوانی شخصیت حضرت خدیجه علیهاالسلام در منابع اهل سنت»، نامه جامعه، ش ۱۳۰، تابستان ۱۳۹۸ش، ص ۶۷-۸۶.

تمجیدی و نگاهی کلامی دارند. تقریباً قریب به تمام این منابع منکر ازدواج‌های پیشین حضرت خدیجه شده و آن را با ادعای وجود این انکار در آثار بزرگان شیعه مانند سید-مرتضی (د ۴۳۶هـ) و شیخ طوسی (د ۴۶۰هـ)، رد کرده‌اند (استدلال‌های آن‌ها در این مقاله نقل و نقد شده‌است).^۹ کتاب سایبان آفتاب: بررسی تاریخی زندگی ام‌المؤمنین خدیجه سلام الله علیها^{۱۰} گرچه از این رویکرد خالی است، اما اشکال عمده‌اش استفاده از منابع متأخر و معاصر^{۱۱} علی‌رغم وجود همان مطالب در منابع کهن‌تر تاریخی است.^{۱۲}

نسیحه حسین در پایان‌نامه خود^{۱۳} درباره جایگاه خدیجه نزد مسلمانان معتقد است خدیجه، فارغ از تأثیرات زمانی، مکانی و ایدئولوژیکی مولفان و علی‌رغم حجم اندک اطلاعات موجود از وی در منابع تاریخ اسلام، جایگاه بالا و مثبتی دارد و این مهم متأثر از

۹. از جمله مهم‌ترین این آثار: محمدزاده، مرضیه، خدیجه، همتای بی‌همتا، تهران، روزنامه اطلاعات، ۱۳۹۷ش؛ تهرانی، حسین، خصائص ام‌المؤمنین خدیجة الكبرى - سلام الله علیها - قم، طوبای محبت، ۱۳۹۳ش؛ رفیعی، ناصر، شناخت‌نامه حضرت خدیجه - علیها السلام - قم، جامعه المصطفی العالمیه، ۱۳۹۸ش؛ زهراوی، عبدالحمید، خدیجة ام‌المؤمنین، بی‌جا، دارالهلل، ۱۳۸۲هـ (نکته جالب درباره زهراوی این است که او برخلاف بقیه، ازدواج‌های پیشین خدیجه را پذیرفته‌است: ص ۱۱۰-۱۱۱)؛ القرشی، باقر شریف، ام‌المؤمنین حضرت خدیجه - سلام الله علیها - مترجم سید محمد صالحی، قم، دارالتهذیب، ۱۳۹۵ش؛ مجموعه مقالات همایش صدف کوثر حضرت خدیجه علیها السلام، قم، مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی (ص)، ۱۳۹۶ش؛ از دو مقاله این کتاب (صفری فروشانی، نعمت‌الله؛ داوود کاظم‌پور، «بررسی و تحلیل سن حضرت خدیجه در ازدواج با پیامبر (با تأکید بر منابع تاریخی)» و عالمی، سیدعلیرضا، «زیست‌نامه مستند حضرت خدیجه») در این پژوهش استفاده شد.

۱۰. محمودپور، محمد، سایبان آفتاب: بررسی تاریخی زندگی ام‌المؤمنین خدیجه سلام الله علیها، تهران، سلمان پاک، ۱۳۹۸ش.

۱۱. مانند بحار الانوار مجلسی، نهایت‌الاربع نوری، عیون الاثر ابن سیدالناس، تاریخ اسلام حسن ابراهیم حسن و تاریخ پیامبر اسلام آیتی.

۱۲. کتاب حاضر پایان‌نامه کارشناسی ارشد نویسنده با مشخصات زیر است: محمودپور، محمد، نقش ام‌المؤمنین خدیجه در تاریخ اسلام، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه تهران، ۱۳۷۸ش.

13. Hussain, Naseeha S., "Khadija and Aisha: A Study of Premodern and Modern Scholarly Portrayals", Graduate College of the University of Illinois at Urbana-Champaign, 2015.

آن است که او در نگاه غالب مسلمانان با ایدئولوژی‌های متفاوت از جایگاه رضایت‌بخشی برخوردار است.^{۱۴}

اینک شرح حال حضرت خدیجه بر اساس کتاب الطبقات به ترتیب تاریخی خواهد آمد.

۱. سال تولد خدیجه

یکی از مهم‌ترین موضوعات در خصوص زندگی خدیجه ابهام در مورد سال تولد اوست که البته این موضوع با توجه به سنت شفاهی عرب و عدم ثبت تواریخ کاملاً طبیعی است. ابن‌سعد درباره تولد خدیجه دو روایت متفاوت آورده است. در روایت اول، تولد وی را پانزده سال پیش از عام الفیل^{۱۵} و در روایت دیگر سه سال پیش از عام الفیل گزارش کرده است.^{۱۶} در صورت پذیرش روایت اول که راوی اصلی‌اش برادرزاده خدیجه، حکیم‌بن‌حزام^{۱۷} بوده، حضرت محمد (ص) پانزده سال از خدیجه جوان‌تر بود و در صورت صحت روایت دوم که از هشام‌بن‌محمد کلبی و با واسطه از ابن‌عباس نقل شده، خدیجه تنها سه سال از رسول اکرم بزرگ‌تر بوده است. به نظر می‌رسد ابن‌سعد با بیان روایت واقدی و تصریح بر این‌که «به عقیده او (واقدی) و تمامی اهل علم» روایت اول صحیح است، بر روایت نخست خود (اختلاف سنی پانزده‌ساله) تأکید کرده است.^{۱۸}

اما برخی منکر روایت نخست شده، معتقدند راوی گزارش اول، یعنی حکیم‌بن‌حزام^{۱۹} قابل‌اعتنا نیست؛ زیرا مصعب‌بن‌زبیر، که این روایت را از حکیم نقل کرده، عثمانی متعصب

14. Hussain, 2.

۱۵. ابن‌سعد، ۱/۱۰۵، ۸/۱۲، ۱۴.

۱۶. همو، ۸/۱۳.

۱۷. حکیم‌بن‌حزام متولد سیزده یا دوازده سال پیش از عام الفیل است (ابن‌عبدالبر، ۱/۳۶۲).

۱۸. ابن‌سعد، ۸/۱۳.

۱۹. برای روایت تولد حکیم‌بن‌حزام در مکه نک. ابن‌عبدالبر، ۱/۳۶۲؛ ابن‌اثیر، ۱/۵۲۲.

و ضد علی(ع) و طرفدار عایشه بود و به نفع عایشه، سن خدیجه را بالا ذکر کرد تا عجزه بودن او را که عایشه طرح کرده بود، ثابت کند. مصعب هم چنین خبر تولد حکیم بن حزام را در خانه کعبه برای کم اهمیت جلوه دادن تولد علی(ع) در کعبه ساخته بود؛ از این رو قول منقول از حکیم بن حزام در مقایسه با قول راویان گزارش دوم، هشام بن سائب کلبی و ابن عباس، وزن و اعتبار چندانی ندارد. علما و تاریخ نگاران زیادی به علم و فضل هشام کلبی اعتراف داشته، او را عالم ترین فرد به علم انساب و اخبار جاهلیت و ایام العرب می دانند.^{۲۰}

اما در نقد منکران روایت نخست باید گفت که اینان از این نکته غفلت کرده اند که دست کم مصعب دو نسل پیش از هشام این رخ داد را نقل کرده و به زمان وقوع آن نزدیک تر بوده است. ضمن آن که موضع عثمانی مصعب موجب بی اعتباری تمام روایات او نمی تواند باشد.

برخی دیگر از محققان شیعه بر مبنای اتفاق نظر مورخان متقدم بر قول اول، همان را صحیح می دانند. اینان که انتساب قول دوم به ابن عباس را نمی پذیرند، این گزارش را به ابن حماد دولابی^{۲۱} منتسب و نیز فاقد سند می دانند. در نهایت این که معتقدند حکیم بن حزام به واسطه خویشاوندی نزدیک با خدیجه، به احوال او آگاه تر بوده است و نقل او را ترجیح می دهند.^{۲۲} با این حال شهیدی ۲۸ ساله بودن خدیجه را هنگام ازدواج ترجیح داده، معتقد است که با توجه به شمار فرزندان پیامبر از خدیجه، می توان گفت که تاریخ نویسان عدد چهل را از آن جهت که عدد کاملی است برگزیده اند.^{۲۳}

۲۰. صفری فروشانی، ۱/ ۲۲۴-۲۲۵.

۲۱. برای اطلاعات بیشتر درباره ابوبشر محمد بن احمد دولابی، نک. سمعانی، ۵/ ۴۱۳-۴۱۴.

۲۲. یوسفی غروی، ۱/ ۳۳۴-۳۳۶.

۲۳. شهیدی، زندگانی فاطمه زهرا (س)، ۲۳؛ همو، تاریخ تحلیلی اسلام، ۴۰.

۲. ازدواج‌های پیشین خدیجه

با این‌که خدیجه از شخصیت‌های محوری و مهم دوران بعثت به شمار می‌رود، گزارش‌های چندانی از حیات وی پیش از ازدواج با پیامبر در دسترس نیست. از محدود گزارش‌های مرتبط با این ایام روایت ازدواج‌های پیشین و فرزندان او از آن ازدواج‌هاست. به گزارش ابن‌سعد خدیجه ابتدا با پسرعموی خود، ورقه‌بن نوفل،^{۲۴} نامزد کرد که به ازدواج نکشید.^{۲۵} خدیجه سپس دو بار ازدواج کرد. به گفته ابن‌سعد، همسران خدیجه، هندبن تباش،^{۲۶} ملقب به ابوهاله^{۲۷} و عتیق‌بن عابد مخزومی بودند. درباره ترتیب این ازدواج‌ها و این‌که همسر اول خدیجه، کدام‌یک بوده‌اند، ابن‌سعد دو روایت متضاد آورده؛ او در جایی هند^{۲۸} و در جایی دیگر عتیق را همسر اول خدیجه^{۲۹} دانسته‌است.

منابع محدودی به ماجرای نامزدی او و پسرعمویش نوفل توجه کرده‌اند.^{۳۰} اما

۲۴. به گزارش بلاذری، ورقه‌بن نوفل بن اسد بن عبد‌العزی بن قصی، پسرعموی خدیجه، نصرانی شد و با همان دین در شام از دنیا رفت (بلاذری، ۱/ ۱۰۶). برخی معتقدند او پس از بعثت در مکه از دنیا رفت و همانجا دفن شد (همانجا). به تصریح بلاذری، نقل‌های دیگری هم در این خصوص وجود دارد (همانجا). مسعودی درباره ورقه نوشته‌است که او کتب پیشینیان را خوانده، علم آموخته و از بت‌پرستی بیزار بود (مسعودی، مروج الذهب، ۱/ ۸۷). بنابر گزارش او درباره ورقه اختلاف نظر وجود دارد. برخی معتقدند ظهور پیامبر را درک نکرد و نصرانی مرد و برخی گفته‌اند به دین اسلام گروید و پیامبر را مدح کرد (همانجا).

۲۵. ابن‌سعد، ۱۱/ ۸.

۲۶. نام کامل هندبن تباش را ابوهاله، زراره‌بن نباش بن حبیب بن صرد بن سلامه بن جروه بن اسید بن عمرو بن تمیم گفته‌اند (خلیفه‌بن خیاط، ۱/ ۸۷-۸۸). ابن‌عبدالبر او را هندبن ابی‌هاله اسیدی تمیمی نامیده، تذکر داده که در نام کاملش اختلاف نظر وجود دارد (ابن‌عبدالبر، ۴/ ۱۵۴۴).

۲۷. به گزارش ابن‌سعد، ابوهاله را پسر نباش بن زراره بن وقدان بن حبیب بن سلامه بن غوی بن جروه بن اسید بن عمرو بن تمیم نامیده‌اند. پدرش در میان قوم خود، از شرافت برخوردار بود. آنها به مکه کوچ کرده، با خاندان عبدالدار بن قصی هم-پیمان شده بودند. در میان قریش ازدواج با هم‌پیمانان مرسوم بود (ابن‌سعد، ۱۱/ ۸).

۲۸. همانجا.

۲۹. همو، ۸/ ۱۷۴.

۳۰. سیط‌بن جوزی، ۲۷۱.

ازدواج‌ها مورد اتفاق نظر بیشترند و قول مشهور آن است که خدیجه پیش از ازدواج با محمد(ص)، دوبار ازدواج کرده بود.^{۳۱} بررغم شهرت این ماجرا، عده‌ای از نویسندگان شیعی ازدواج‌های پیشین خدیجه را رد کرده‌اند. به نظر می‌رسد علت بیشتر این مخالفت‌ها اعتماد به گزارشی از ابن شهر آشوب باشد که گفته است: «احمد بلاذری و ابوالقاسم کوفی در کتاب‌های خود و سیدمرتضی در کتاب الشافی^{۳۲} و ابوجعفر طوسی در کتاب تلخیص^{۳۳} [الشافی] روایت کرده‌اند که خدیجه هنگام ازدواج با رسول خدا دوشیزه بود».^{۳۴} درباره این گزارش ذکر دو نکته ضروری می‌نماید؛ اول آن‌که اگر منظور ابن شهر آشوب از احمد بلاذری، صاحب کتاب انساب الاشراف باشد، وی در کتاب خود ازدواج‌های پیشین خدیجه را ذکر کرده است؛^{۳۵} دوم آن‌که ابن شهر آشوب درباره این موضوع، علاوه بر گزارش مذکور، گزارش‌های دیگری نیز دارد که حاکی از ازدواج‌های پیشین خدیجه است.^{۳۶}

به گزارش ابوالقاسم کوفی که ابن شهر آشوب از او نام برده، زنان قریش پس از ازدواج خدیجه با محمد(ص) از آن بانو خشمگین شدند و او را تنها گذاشتند؛ زیرا معتقد بودند خدیجه به‌رغم تعدد خواستگاران از بزرگان قریش و اشراف آن‌ها، نبایستی با یتیم تهیدست ابوطالب ازدواج می‌کرد.^{۳۷} کوفی پس از بیان این نکته این پرسش را پیش کشیده که چگونه

۳۱. ابن هشام، ۲/ ۶۴۳- ۶۴۴؛ بلاذری، ۱/ ۴۰۶؛ طبری، ۳/ ۱۶۱؛ ابن حماد دولابی، ۴۵- ۴۶؛ مقدسی، ۴/ ۱۳۸؛ ابوالفرج اصفهانی، ۱/ ۵۸؛ ابن عبدالبر، ۴/ ۱۸۱۷؛ ابن شهر آشوب، ۱/ ۱۳۷؛ ابن عساکر، ۳/ ۱۹۰؛ طبرسی، ۱/ ۲۷۴؛ سبط بن جوزی، ۲۷۱؛ اربلی، ۱/ ۴۸۱.

۳۲. خبر مذکور یافت نشد.

۳۳. خبر مذکور یافت نشد. شیخ طوسی در الامالی، هندبن ابی‌هاله را به عنوان فرزند خدیجه و ربیبه پیامبر(ص) ذکر کرده است (طوسی، ۴۶۳).

۳۴. ابن شهر آشوب، ۱/ ۱۳۸.

۳۵. بلاذری، ۱/ ۴۰۶.

۳۶. ابن شهر آشوب، ۱/ ۱۳۷. نویسنده در روایتی هندبن ابی‌هاله را خواهر فاطمه(س) (ابن شهر آشوب، ۱/ ۱۲۳) خوانده و در معرفی همسران پیامبر نیز از عایشه به عنوان تنها همسر دوشیزه ایشان یاد کرده است (همو، ۱/ ۱۳۸).

۳۷. کوفی، ۱/ ۱۱۵.

ممکن است خدیجه که تمام خواستگاران متمول و بانسب را رد کرده بود، به ازدواج با عرب‌های بی‌نام و نشان از تمیم و مخزوم تن داده، آنان را بر اشراف قریش برتری داده باشد؟^{۳۸} به نوشته او «هر فرد عاقل و فهمیده‌ای درمی‌یابد که این موضوع کاملاً محال و بی‌پایه است».^{۳۹}

در مقابل، برخی در نقد روایت ابوالقاسم کوفی و تأیید روایت ابن‌سعد نوشته‌اند که دلیل کوفی استحسان عرفی و برداشت شخصی است و اگرچه استحسان و استنباط نسبتاً خوب و نکته قابل‌تأملی است، اما هیچ نصی دال بر آن وجود ندارد.^{۴۰} ضمن این‌که بعید است زنی -مخصوصاً با موقعیت مالی و خانوادگی خدیجه- در آن روزگار تا چهل‌سالگی ازدواج نکرده باشد. تا دلیل قاطع و نصی صریح به نفع این مدعا نباشد، نمی‌توان از ظاهر نصوص و روایات مشهور دست شست.^{۴۱}

مخالفان ازدواج‌های پیشین خدیجه می‌پرسند چطور او با وجود خواستگاران متعدد از اشراف و بزرگان قریش، به بادیه‌نشینی از قبیله تمیم پاسخ مثبت داد. اما در این باره باید چند نکته را بیان کرد؛ نخست آن‌که به گزارش ابن‌سعد، پدر ابو‌هاله تمیمی در میان قوم خویش، به شرافت شهره بوده است.^{۴۲} این خاندان به مکه کوچ کرده، با خاندان عبدالداربن‌قصی هم‌پیمان شده بودند و در میان قریشیان ازدواج با هم‌پیمانان رسم غریبی نبوده است.^{۴۳} بر این اساس شاید نتوان او را بادیه‌نشینی بی‌اصل و نسب شمرد. دوم آن‌که در گزارش‌ها مشخص

۳۸. همانجا.

۳۹. همانجا. این شیوه استدلال، یادآور یکی از انواع مغالطات موسوم به «تله‌گذاری» است. در این روش با تعریف کردن از مخاطب از او می‌خواهیم سخن ما را بپذیرید، مثلاً «از فرد تحصیل‌کرده و فهمیده‌ای مثل شما بعید است چنین مطلبی را نپذیرد» (خندان، ۱۲۷).

۴۰. میرشریفی، ۱۷.

۴۱. همانجا.

۴۲. ابن‌سعد، ۱۱/۸.

۴۳. همانجا.

نیست که وجود خواستگاران متعدد، مربوط به کدام دوره از زندگی خدیجه است. شاید بتوان احتمال داد که خواستگاری بزرگان قریش مربوط به دوران پس از آن دو ازدواج بوده باشد؛ زمانی که خدیجه بازرگان و تاجر ثروتمندی شده بود. علاوه بر این همان طور که خدیجه، بنا بر قول مشهور، به اشراف زادگان قریش پاسخ منفی داد و ازدواج با حضرت محمد(ص) را که از لحاظ مالی و جایگاه اجتماعی در وضعی پایین تر از خود بود، برگزید، درباره آن ازدواج ها هم شاید بتوان گفت که معیارهای وی با معیارهای معمول تفاوت داشته است.

مخالفتان ازدواج های پیشین خدیجه این پرسش را هم پیش کشیده اند که چرا قریش خدیجه را بابت ازدواج با محمد(ص) تحریم کردند، اما در ازدواج با همسری بادیه نشین سکوت کردند و به نکوهشش زبان دراز نکردند؛ چنان که در الامالی صدوق آمده^{۴۴} است که زنان به علت ازدواج خدیجه با محمد(ص)، «یتیم فقیر ابوطالب» وی را تنها گذاشتند و حتی هنگام وضع حمل فاطمه(س)، زمانی که خدیجه برای کمک به دنبال زنان قریش و بنی هاشم فرستاد، حاضر به کمک نشدند.^{۴۵} در پاسخ باید گفت که روایتی با مضمون تحریم خدیجه توسط زنان مکه و تنها گذاشتن او در زمان وضع حمل در الطبقات یافت نشد. به گزارش ابن سعد، خدیجه برای تولد هر فرزندش قابله ای داشت که کمکش می کرد.^{۴۶} علاوه بر آن که بر اساس مشهور منابع شیعی، فاطمه(س) پس از بعثت به دنیا آمد^{۴۷} و آخرین فرزند خدیجه بود. بنابراین چگونه این تحریم ها بر سر فرزند آخر صورت می گیرد و زمان فرزندان دیگر سخنی از این تحریم ها نبود؟ حتی اگر فاطمه(س) را تنها دختر دانسته، دختران دیگر ربیبه های پیامبر فرض شوند، از ازدواج خدیجه تا تولد فاطمه(س) پس از بعثت بیش از ده سال گذشته است. چگونه ممکن است که زنان پس از گذشت این همه سال از ازدواج خدیجه،

۴۴. صدوق، ۶۹۰-۶۹۱.

۴۵. برای موارد مشابه نک. ابن قتال نیشابوری، ۳۲۹/۱؛ ابن شهر آشوب، ۱۱۸/۳.

۴۶. ابن سعد، ۱۸۱/۸.

۴۷. طبرسی، ۲۹۰/۱.

به‌رغم صفات برجسته حضرت محمد(ص)، هم‌چنان سخن از ازدواج با یتیم و فقیر ابوطالب و تحریم خدیجه زده، به کمک او نیامده‌باشند؟ علاوه بر این، حتی اگر زنان مشرک خدیجه را تحریم کرده، حاضر به کمک به وی در تولد فاطمه(س) نشدند، زنان مسلمانی چون فاطمه بنت اسد، یا خواهران خدیجه (هاله و رقیقه) چرا به کمک او نیامدند؟ به‌نظر می‌رسد این روایات به بررسی بیشتری نیاز دارند. ظاهراً بخشی از تصدیق‌ها و تکذیب‌ها درباره دوشیزه-بودن خدیجه، حاصل رقابت و نزاع میان اهل سنت و تشیع و نزاع بر سر موضوع محبوبیت عایشه نزد پیغمبر(ص) باشد.^{۴۸}

۳. ازدواج با پیامبر

درباره کیفیت ازدواج خدیجه با حضرت محمد(ص) ابن‌سعد هم‌چون دیگر منابع برآنست که این خدیجه بود که در ابتدا داوطلب ازدواج با حضرت محمد(ص) شد.^{۴۹} در این‌که کدام‌یک از عموهای حضرت محمد(ص) به خواستگاری رفتند و خواستگاری از پدر یا عموی خدیجه صورت گرفت نیز اختلاف وجود دارد. ابن‌سعد بدون ذکر نام کسی فقط به بیان این خبر بسنده کرد که حضرت محمد(ص) همراه عموهایش به خواستگاری رفت^{۵۰} و یکی از آن‌ها خطبه عقد را خواند.^{۵۱} به روایت ابن‌سعد، از آنجاکه خدیجه خواستگاران زیادی از بزرگان قریش داشت، مجبور شد برای کسب رضایت پدر، او را مست کند تا بتواند در مستی رضایت او را جلب کند.^{۵۲} گفتنی است که ابن‌سعد در ادامه، به نقل از واقدی این-گونه روایات را نادرست و مخدوش دانسته، تأکید کرده‌است تنها چیزی که از نظر آنان ثابت

۴۸. برای مطالعه بیشتر نک. محمدزاده، خدیجه؛ همتای بی‌همتا، ۳۵ - ۵۱.

۴۹. ابن‌سعد، ۱/۱۰۵؛ ابن‌هشام، ۱/۱۸۹؛ بلاذری، ۱/۹۸؛ طبری، ۲/۲۸۱.

۵۰. ابن‌سعد، ۱/۱۰۵.

۵۱. همو، ۸/۱۳.

۵۲. ابن‌سعد، ۱/۱۰۶.

است و از علما نیز نقل شده، آن است که خویلد، پدر خدیجه، پیش از جنگ فجار از دنیا رفت و عمویش، عمرو بن اسد، او را به ازدواج حضرت محمد (ص) درآورد.^{۵۳}

صفری فروشانی در ردّ روایت مست کردن پدر خدیجه برای کسب رضایت ازدواج، این گونه استدلال می کند که فقط دختران دوشیزه یا زنان جوان بیوه به کسب اجازه از پدر نیاز داشتند و بازرگانی در آن سن و سال که مردان زیادی برایش کار می کردند، نیازی به کسب اجازه آن هم با توسل به هر حربه ای نداشت.^{۵۴} بر فرض هم که چنین بوده باشد این عقد و ازدواج حتی با ملاک های جاهلی نیز نمی توانست سازگار افتد؛ زیرا بعدها ولیّ خدیجه می توانست مدعی شود که او راضی به این ازدواج نبوده است و بدین ترتیب مشروعیت آن را زیر سوال برد. علاوه بر این، اگر هم همه این ها درست باشد چگونه می توان پذیرفت پیامبر _ که مظهر مکارم اخلاقی است _ به چنین ازدواجی که از ابتدا با فریب بوده است تن داده باشد.

۴. نقش خدیجه در زدودن تردیدهای حضرت محمد (ص) درباره بعثت

ابن سعد ضمن نقل اخبار مقدمات و نشانه های بعثت آورده است که هنگام نزول جبرئیل،^{۵۵} حضرت محمد (ص) از ترس کاهن شدن، به خدیجه مراجعه کرد. خدیجه، که بر اساس این گونه روایات ظاهراً بیش از پیامبر خدا بر رسالت ایشان آگاهی داشت! همسر را دلداری داد و گفت: «پسر عمو! چنین مگو که خداوند هرگز با تو چنین نخواهد کرد. تو پیوندهای خویشاوندی را رعایت می کنی؛ همواره راست می گویی؛ امانت را ادا می کنی و خلق و

۵۳. ابن سعد، ۱/۱۰۶، ۱۳/۸.

۵۴. صفری فروشانی، ۲۰۹/۱-۲۱۰.

۵۵. برای اطلاع بیشتر در خصوص چگونگی نزول وحی از نگاه یکی از نویسندگان شیعه، نک. ابن شهر آشوب، ۴/۱.

خویت بسیار پسندیده است».^{۵۶} به گزارش ابن‌سعد خدیجه پس از این نزد ورقه‌بن‌نوفل رفت و ورقه نیز نبوت حضرت را تصدیق کرد.^{۵۷} ابن‌سعد تأکید کرده‌است که این نخستین باری بود که خدیجه نزد ورقه رفت و درباره نبوت رسول خدا از او اخباری شنید.^{۵۸} ظاهراً تأکید ابن‌سعد بر روی «نخستین بار» از آن روست که به باور ابن‌هشام دوبار خدیجه به نوفل مراجعه کرده‌است. بار اول، پیش از ازدواج، هنگامی که حضرت محمد(ص) از شام بازگشت و خدیجه برای پسر عموی نصرانی خود ماجرای داستان راهب و سایه افکندن فرشتگان بر پیامبر را نقل کرد و او نیز پیامبری محمد(ص) را بشارت داد و بار دوم نیز پس از نزول جبرئیل بر حضرت محمد(ص) رخ داد.^{۵۹}

یکی از محققان در نقد این ماجرا می‌نویسد: «از نظر تاریخی، اخبار مربوط به ورقه و نقش او در قوت قلب دادن به پیامبر در آغاز بعثت را باید با توجه به جایگاه تاریخی خاندان زبیر و امکان فضیلت‌تراشی برای طایفه بنی‌اسد در نظر گرفت که آل‌زبیر، ورقه و خدیجه از آن طایفه بودند.»^{۶۰} از بین مفسران، علامه طباطبایی داستان ورقه و مراجعه خدیجه به او را جهت تأیید نبوت همسرش و آرامش یافتن رسول خدا از صحبت‌های او را نادرست می‌داند.^{۶۱} برخی نیز تردیدهایی را که هنگام نزول وحی به حضرت محمد(ص) نسبت داده‌اند مغایر با آیه ۱۱ سوره نجم _ «ما كَذَّبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَى» _ دانسته، تصریح کرده‌اند که نمی‌توان تصور کرد پیامبری به رسالت و مسؤولیت هدایت مردم مبعوث شده باشد، اما پیک

۵۶. ابن‌سعد، ۱/۱۵۳؛ نیز: بلاذری، ۱/۱۰۴.

۵۷. همانجا. نیز: ابن‌شهر آشوب، ۱/۴۲.

۵۸. ابن‌سعد، ۱/۱۵.

۵۹. ابن‌هشام، ۱/۲۳۷ - ۲۳۸.

۶۰. عالمی، ۱/۶۳.

۶۱. به نوشته علامه طباطبایی: «حق این است که نبوت و رسالت ملازم با یقین و ایمان صد در صد شخص پیغمبر و رسول است. او قبل از هر کس دیگر یقین به نبوت خود از جانب خدای تعالی دارد و باید هم چنین باشد. روایات وارده از ائمه اهل‌بیت (علیهم‌السلام) هم همین را می‌گویند» (طباطبایی، ۲۰/۵۵۷).

الهی را شناسد و پیام او را تشخیص ندهد و نیازمند تأیید دیگری باشد.^{۶۲} از این‌ها گذشته، درباره زنده‌بودن ورقه هنگام بعثت حضرت محمد(ص) نیز تردید وجود دارد؛ چنان‌که از زُهری نقل شده که ورقه‌بن نوفل، پیش از این‌که پیامبر رسالت خویش را اظهار کند، از دنیا رخت بر بسته بود.^{۶۳} در این میان، برخی بر این باورند که داستان خدیجه و ورقه در ارتباط با نبوت پیامبر که به نوعی تحت تأثیر اسرائیلیات ساخته شده، از عبید بن عمیر (د ۶۸هـ)، نخستین قصه‌خوان مکه است.^{۶۴} به عقیده جعفریان، تأکید بر نقش ورقه‌بن نوفل، برای افزونی سهم بنی‌اسد در مسائل صدر اسلام بوده است و پذیرفتن این امر که رسول خدا در شرایطی مبعوث شد که آگاهی کافی درباره وضع خویش نداشت دشوار به نظر می‌رسد.^{۶۵}

۵. اسلام خدیجه

برخی منابع در مورد نخستین مسلمان اختلاف نظر دارند. ابن‌سعد در چند روایت علی(ع) را نخستین مسلمان معرفی کرده، اما بعد از آن با نقل روایتی از ابن‌عباس و روایتی از واقدی خدیجه را نخستین مسلمان دانسته است. به گفته ابن‌عباس، نخستین مسلمان پس از خدیجه، علی(ع) بود.^{۶۶} به نوشته واقدی: «این مسأله مورد اتفاق است که نخستین کس از اهل قبله که دعوت رسول خدا را پذیرفت، خدیجه دختر خویلد بود و پس از او درباره سه شخص اختلاف است که کدام یک نخست مسلمان شدند؛ ایشان ابوبکر، علی(ع) و زیدبن حارثه‌اند و صحیح‌ترین روایت در مورد سن علی(ع) هنگام اسلام یازده سال

۶۲. نصیری، ۷۹.

۶۳. مقدسی، ۱۴۳/۴.

۶۴. جعفریان، قصه‌خوانان در تاریخ اسلام و ایران، ۶۴-۶۵.

۶۵. همو، تاریخ سیاسی اسلام (۱): سیره رسول خدا، ۲۲۹.

۶۶. ابن‌سعد، ۱۵/۳.

است». ^{۶۷} ابن‌سعد در شرح حال خدیجه نیز نخستین مسلمان بودن خدیجه، نمازگزاردنش با رسول خدا و نماز خواندن او و علی (ع) پشت سر پیامبر ^{۶۸} را بیان کرده است. ^{۶۹} در این‌که خدیجه نخستین بانوی مسلمان بوده، اجماع وجود دارد؛ ^{۷۰} اما همان‌طور که ذکر شد، برخی منابع در این‌که اولین مسلمان خدیجه بوده یا علی بن ابی‌طالب، اختلاف نظر دارند. ^{۷۱} ابن‌عبدالبرّ نوشته است: «خدیجه اولین فردی بود که به خداوند و رسولش ایمان آورد و اجماع آن است که میان زنان و مردان او نخستین مسلمان بوده است». ^{۷۲} در این‌باره باید گفت اگرچه ابن‌سعد در چند گزارش تقدم خدیجه را در اسلام گوشزد کرده، اما در برخی گزارش‌ها سخنی از اسلام او به میان نیاورده است؛ مثلاً در نقلی از رسول خدا بدون ذکر خدیجه، نام هفت تن از نخستین افرادی که اسلام خود را ظاهر ساختند آورده، ^{۷۳} یا به نقل از واقدی، دختر خالد بن سعید، پدرش را پنجمین مسلمان معرفی کرده و پیش از او علی (ع)، ابوبکر، زید بن حارثه و سعد بن ابی‌وقاص را نام برده است. ^{۷۴} این موضوع بیش از آن‌که به

۶۷. همانجا.

۶۸. عباس، عموی پیامبر، محمد (ص)، علی (ع) و خدیجه را کنار مکه مشغول نماز دید و سوگند یاد کرد بر روی زمین کسی جز این سه تن را بر این آیین نمی‌داند (ابن‌سعد، ۸ / ۱۴؛ طبری، ۲ / ۳۱۱؛ طبرسی، ۱ / ۱۰۵). این روایت نه تنها از خدیجه تصویر یک زن دین‌دار را به نمایش می‌گذارد، بلکه نشانه آن است که او در راستای تبلیغ و گسترش دین اسلام در کنار همسر قرار گرفته بود (Hussain, 7).

۶۹. ابن‌سعد، ۸ / ۱۳-۱۴.

۷۰. نک. ابن‌هشام، ۱ / ۲۴۰؛ یعقوبی، ۲ / ۲۳؛ مسعودی، التنبیه و الاشراف، ۱۹۸؛ طبری، ۲ / ۳۱۱؛ ابن‌حماد دولابی، ۵۳؛ ابن‌عبدالبرّ، ۴ / ۱۸۲۱؛ مقدسی، ۴ / ۱۴۳؛ ابن‌عساکر، ۳ / ۱۹۱؛ طبرسی، ۱ / ۱۰۳.

۷۱. برای ملاحظه روایاتی که علی (ع) را نخستین مسلمان می‌داند، نک. ابن‌شهر آشوب، ۱ / ۲۸۹-۲۹۰.

۷۲. ابن‌عبدالبرّ، ۴ / ۱۸۱۹.

۷۳. به گزارش ابن‌سعد این هفت تن عبارتند از پیامبر، ابوبکر، بلال، خَبَّاب، صُهَیب، عمار و مادرش سمیه (ابن‌سعد، ۳ / ۱۷۶).

۷۴. همو، ۴ / ۷۲. نیز: به گزارش ابن‌سعد، عمرو بن عبسّه از رسول خدا پرسید چه کسانی در آیین اسلام همراه ایشان هستند؟ حضرت پاسخ داد فقط دو مرد با او هستند: ابوبکر و بلال. عمرو بن عبسّه همان هنگام اسلام آورد و خود را

اختلافات منابع تاریخی بازگردد ناشی از کم‌اهمیتی جایگاه زن در نگاه مورخان و محدّثان بوده است که گاه حضرت خدیجه را به حساب نیاورده‌اند.

۶. نقش خدیجه در شعب ابی طالب

ابن سعد در گزارش‌های خود درباره سال‌های حصر پیامبر و بنی‌هاشم، از حضور خدیجه دوشادوش پیامبر و کمک‌هایی که به واسطه او انجام می‌شد، یاد نکرده است. وی در یک نقل کلی آورده است که قریش در طول سه سال محاصره آنان در دره، هر نوع همکاری، خرید و فروش، ازدواج و حتی سخن‌گفتن با بنی‌هاشم را ممنوع کرده بودند.^{۷۵} در برخی منابع به کمک‌های مخفیانه و شبانه حکیم بن حزام، برادرزاده خدیجه،^{۷۶} یا ابوالعاص، خواهرزاده خدیجه^{۷۷} به شعب‌نشینان در آن ایام بسیار سخت توجه شده است. منابعی نیز در تأکید بر حمایت‌های جانی و مالی خدیجه نوشته‌اند: «بنی‌هاشم و بنی‌مطلب سه سال در شعب ماندند^{۷۸} تا آن‌که رسول خدا، ابوطالب و خدیجه تمام هستی و دارایی خود را از دست دادند و به سختی و ناداری افتادند».^{۷۹} به گزارش ابن‌شهر آشوب، خدیجه در این دوران اموال فراوانی در راه پیامبر خرج کرد.^{۸۰} گزارش طبرسی نیز مؤید انفاق تمام اموال خدیجه در آن ایام است.^{۸۱} ابن جوزی نیز به نقل از زهری گزارشی مبنی بر انفاق اموال خدیجه به رسول

چهارمین مسلمان خواند (ابن‌سعد، ۲۸۳/۷).

۷۵. همو، ۱۴۸/۱.

۷۶. ابن‌هشام، ۳۵۳/۱-۳۵۴؛ بلاذری، ۲۳۵/۱؛ طبری، ۳۳۶/۲.

۷۷. ابن‌شهر آشوب، ۵۹/۱.

۷۸. مدت اقامتشان در حصار سه سال، به قولی، دو سال و نیم و به قولی دو سال بود (مسعودی، التنبیه و الاشراف،

۱۹۹-۲۰۰).

۷۹. یعقوبی، ۳۱/۲.

۸۰. ابن‌شهر آشوب، ۵۸/۱.

۸۱. طبرسی، ۱۲۵/۱.

خدا آورده است.^{۸۲}

۷. رحلت خدیجه و اندوه رسول خدا

اکثر منابع وفات خدیجه را در سال دهم بعثت، سال وفات ابوطالب، دانسته‌اند؛ اما در تاریخ دقیق رحلت او اختلاف وجود دارد.^{۸۳} ابن‌سعد رحلت خدیجه را سی و پنج روز پس از درگذشت ابوطالب، یعنی سی و پنج روز پس از نیمه شوال سال دهم بعثت^{۸۴} و به روایتی، اندکی پس از بیرون آمدن بنی‌هاشم از شعب ابوطالب، در رمضان سال دهم بعثت، در شصت و پنج سالگی^{۸۵} گزارش کرده است. کتاب الطبقات چند خبر در این موضوع ذکر کرده است: مصیبت خواندن رحلت خدیجه، عدم تمایل پیامبر به خروج از منزل و افزایش آزارسانی قریش^{۸۶} و ناراحتی محمد(ص) از رحلت همسر خود^{۸۷} از جمله این روایات‌اند. ابن‌سعد در نقل برخی از این اخبار، ماجرا را به نفع عایشه بازگو کرده، او را بهترین جایگزین برای خدیجه و تسلی‌بخش رسول خدا معرفی کرده است.^{۸۸} این در حالی است که اولین همسر پیامبر پس از خدیجه، عایشه نبوده، بلکه سوده بوده است.^{۸۹} به روایت طبری، پیامبر پس از وفات خدیجه، عایشه را عقد کرد. محمد(ص) خوله دختر حکیم بن امیه را برای

۸۲. سبط‌بن جوزی، ۲۷۳.

۸۳. به گزارش یعقوبی، خدیجه سه روز پیش از وفات ابوطالب، در رمضان سه سال پیش از هجرت، از دنیا رفت (یعقوبی، ۳۵/۲). به گزارش مسعودی، ابوطالب و خدیجه به فاصله سه روز از یکدیگر و به قولی بیشتر درگذشتند (مسعودی، التنبيه و الاشراف، ۱۹۹ - ۲۰۰).

۸۴. ابن‌سعد، ۱/۱۰۰.

۸۵. همو، ۸/۱۵، ۱۷۴.

۸۶. همو، ۱/۱۶۴.

۸۷. همو، ۸/۴۶.

۸۸. همو، ۸/۶۲.

۸۹. همو، ۴/۱۵۴.

خواستگاری عایشه و سوده فرستاد^{۹۰} و سوده را _ که بیوه بود _ پیش از عایشه به خانه برد.^{۹۱} با این حال برخی منابع بدون اشاره به این که پیامبر ابتدا عایشه را عقد کرد تصریح دارند سوده اولین همسر پیامبر پس از رحلت خدیجه است.^{۹۲}

ابن سعد به ذکر روایاتی نیز پرداخته است که ظاهراً بیش از آن که نشان محبت رسول خدا به خدیجه باشد، حاکی از جایگاه ویژه عایشه، نزد پیامبر است.^{۹۳} ابن سعد ناراحتی پیامبر را از فقدان خدیجه ذیل مدخل عایشه،^{۹۴} مطرح کرده، نوشته است: «پیامبر از مرگ خدیجه چنان افسرده و دلگیر شد که بر وجود عزیزش ترسیدند و سرانجام عایشه را به همسری برگزید». ^{۹۵} نیز در روایت داستان گونه دیگری که گویا در جهت بزرگ‌نمایی عایشه، گزارش شده، نوشته است: «خداوند جبریل را فرستاد تا عایشه را در گهواره پیش پیامبر آورد و فرمود: «ای رسول خدا! این دختر پاره‌ای از اندوه تو را خواهد زدود و همین جایگزین خدیجه خواهد بود و سپس او را برد».^{۹۶} درباره این روایت باید پرسید دختر شش‌ساله‌ای که ایام ازدواج با پیامبر _ به گفته خود _ مشغول عروسک‌بازی و بازی با اطفال بوده،^{۹۷} برای رفع اندوه ایشان چه فایده‌ای می‌توانست داشته باشد؟ به نظر می‌رسد راوی ضمن این که عایشه را تسلی‌دهنده رسول خدا در فقدان خدیجه نشان داده، او را همسر منتخب پیامبر از سوی خداوند نیز می‌نمایاند، تا با بالا بردن مقام عایشه نزد رسول خدا، جایگاه عایشه را نزد جامعه

۹۰. طبری، ۱۶۳/۳-۱۶۴.

۹۱. همو، ۱۶۳/۳.

۹۲. مقدسی، ۸/۵؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۸/۳.

۹۳. نک. ادامه.

۹۴. ابن سعد، ۴۶/۸ - ۶۴.

۹۵. همو، ۴۷/۸.

۹۶. همو، ۶۲/۸.

۹۷. همو، ۴۷/۸.

مسلمین فرابرد.^{۹۸} علاوه بر این که عایشه حدود سه یا چهار سال پس از عقد وی در مکه، در نه یا ده سالگی به منزل پیامبر رفت.^{۹۹} بخاری در کتاب صحیح خود از قول عایشه آورده است که رسول خدا سه سال پس از وفات خدیجه مرا به ازدواج خود درآورد.^{۱۰۰}

درباره سن عایشه هنگام ازدواج با رسول خدا هم نمی‌توان با قاطعیت اظهار نظر کرد. برخی منابع ما را به نتایج متفاوتی رهنمون می‌سازند؛ به‌عنوان نمونه در مورد خواهر عایشه، اسماء گفته شده است که او ده سال از عایشه بزرگ‌تر بود و ۲۷ سال پیش از هجرت زاده شده بود و در سال ۷۳هـ در صد سالگی از دنیا رفت.^{۱۰۱} بنابراین اسماء در سال اول بعثت ۱۴ ساله و عایشه ۴ ساله بود؛ پس عایشه هنگام ازدواج با رسول خدا در سال ۱۳ بعثت، ۱۷ سال داشت. هم‌چنین با توجه به گفته ابن‌هشام و نووی - به نقل از ابن‌ابی‌حیثمه - که عایشه پس از ۱۸ تن از مسلمانان به اسلام گروید،^{۱۰۲} باید او را به‌هنگام مسلمانی (در سال‌های ۱ یا ۲ بعثت) دختری دست‌کم تازه‌بالغ (حدود ۸-۹ ساله) دانست.

۸. فضایل خدیجه

گویا ابن‌سعد از کنار برخی روایات که مؤید جایگاه ویژه خدیجه و محبوبیت او نزد پیامبر است گذشته است؛ برای مثال، به یکی از برجسته‌ترین القاب خدیجه، طاهره، که در دوران جاهلیت به او اطلاق می‌شد، تصریح نمی‌کند و فقط در تک‌روایتی کوتاه، آن‌هم در خبر از نوه او، محمد، می‌نویسد: «به فرزندان و فرزندزادگان این محمد به احترام خدیجه "بنی طاهره" می‌گفتند»^{۱۰۳} و بلافاصله پس از آن در دو روایت کنیه «ام‌هند» را ذکر کرده

98. Hussain, 16-17.

۹۹. ابن‌هشام، ۶۴۴/۲.

۱۰۰. بخاری، ۳۸/۵.

۱۰۱. ابونعیم اصفهانی، ۳۲۵۳/۶.

۱۰۲. ابن‌هشام، ۲۵۴/۱؛ نووی، ۳۵۱/۲.

۱۰۳. ابن‌سعد، ۱۲/۸.

است.^{۱۰۴} او در سومین تکرار از این کنیه، شرح حال خدیجه را با این جمله به انتها رسانده است: «كانت تُكَنَّى أُمَّ هِنْدٍ بَوْلِدِهَا مِنْ زَوْجِهَا أَبِي هَالَةَ التَّمِيمِيِّ؛ او به سبب پسری که از همسرش ابوهاله تمیمی به دنیا آورد، کنیه اُمّ هند دارد».^{۱۰۵} این در حالی است که منابع زیادی تصریح کرده‌اند که خدیجه لقب «طاهره» داشت.^{۱۰۶}

ابن سعد بارها لقب «ام المؤمنین» را که در قرآن به تمام همسران پیامبر اطلاق شده، برای عایشه به کار برده است،^{۱۰۷} اما نه تنها ذکری از این لقب برای خدیجه نکرده، بلکه القاب ویژه‌ای را که پیامبر درباره خدیجه گفته نیز بیان نکرده است؛ برای نمونه عبارت «افضل نساء اهل الجنة»،^{۱۰۸} «خير نساء العالمين»،^{۱۰۹} «سيدة نساء العالمين»،^{۱۱۰} «سيدة نساء اهل الجنة»،^{۱۱۱} «خير نساء هذه الامة»^{۱۱۲} و «صدیقة أمتي».^{۱۱۳} برخی منابع خدیجه و سه زن دیگر، مریم دختر عمران، فاطمه دختر محمد (ص) و آسیه، همسر فرعون، را چهار زن برتر بهشتی خوانده‌اند.^{۱۱۴} به گزارش بلاذری، عایشه از پیامبر نقل کرد که «خدیجه بهترین زن دنیاست» و «در بهشت خانه‌ای از طلا برای اوست که در آن سختی و مشقت

۱۰۴. همانجا.

۱۰۵. همو، ۱۵/۸.

۱۰۶. بلاذری، ۹۷/۳؛ طبری، ۵۶۷/۷؛ ابن اثیر، ۷۸/۶؛ ابن عبدالبر، ۱۸۱۷/۴؛ ابن عساکر، ۱۳۱/۳؛ سبطین جوزی، ۲۰۱.

۱۰۷. برای نمونه نک. ابن سعد، ۳۱۰/۱، ۱۴۱/۶، ۷۰/۷.

۱۰۸. طبرسی، ۲۹۶/۱؛ ابن اثیر، ۸۳/۶.

۱۰۹. بلاذری، ۴۱۲/۱.

۱۱۰. ابن ابی الحدید، ۲۷۸/۱۵؛ ابن عبدالبر، ۱۸۲۱/۴؛ حاکم نیشابوری، ۱۰۵؛ ابن عساکر، ۱۰۹/۷۰.

۱۱۱. «خدیجه دختر خویلد، فاطمه دختر محمد، مریم دختر عمران و آسیه دختر مزاحم، همسر فرعون» (ابن عبدالبر، ۱۸۲۱/۴؛ حاکم نیشابوری، ۱۰۵).

۱۱۲. سبطین جوزی، ۲۷۲.

۱۱۳. ابن عساکر، ۱۱۸/۷۰.

۱۱۴. نک. ابن عبدالبر، ۱۸۲۳/۴؛ ابن اثیر، ۸۳/۶؛ طبرسی، ۲۹۵/۱؛ اربلی، ۴۲۸/۱؛ ابن ابی الحدید، ۲۶۶/۱۰.

وجود ندارد».^{۱۱۵} در گزارش او، عایشه به برتری خدیجه اعتراف کرده، گفته‌است: «اَنِّي لَأَعْرِفُ فَضْلَهَا؛ من همانا به برتری او وقوف دارم».^{۱۱۶} منابع بسیاری درباره سلام خداوند به خدیجه تصریح کرده‌اند که رسول خدا توسط جبرئیل، سلام پروردگار را به خدیجه رسانید و او را به خانه‌ای از دَر و لُولُو در بهشت بشارت داد که هیچ رنج و سختی در آن نخواهد بود.^{۱۱۷}

در سرتاسر کتاب الطَّبَقَات، عبارت دعایی «رضی الله عنها» درباره عایشه به کار رفته، درحالی‌که این عبارت یک‌بار هم برای خدیجه استفاده نشده‌است.^{۱۱۸} تردیدی نیست که عایشه در کتاب طَبَقَات ابن‌سعد از بالاترین جایگاه در میان همسران پیامبر برخوردار است. ابن‌سعد ضمن روایات خود به ذکر فضایل عایشه بسیار پرداخته‌است؛ مثلاً بر اساس خبری، عایشه امتیازاتی را برای خود را قائل شد که به موجب آن‌ها بر سایر همسران رسول خدا برتری داشت.^{۱۱۹} عایشه گفته‌است: «با ده امتیاز بر دیگر زنان رسول خدا برتری داده شده‌ام». او فضایل خود را این‌گونه برشمرده‌است: «رسول خدا دوشیزه‌ای جز مرا به همسری نگرفته»^{۱۲۰} و زنی را که پدر و مادرش هر دو از مهاجران باشند، جز من برنگزیده‌است. خداوند حکم تبریته مرا از آسمان نازل کرده‌است. جبرئیل تصویر مرا که بر پارچه حریری نقش بسته بود برای رسول خدا آورد و به آن حضرت گفت صاحب این چهره را به همسری بگیرد. من و

۱۱۵. بلاذری، ۴۱۲/۱.

۱۱۶. همانجا.

۱۱۷. یعقوبی، ۳۵/۲؛ ابن‌حماد دولابی، ۶۱؛ اربلی، ۳۵۰/۱.

۱۱۸. نک. ابن‌سعد، جم.

۱۱۹. همو، ۵۱/۸ - ۵۲.

۱۲۰. به گزارش ابن‌سعد، هنگامی‌که رسول خدا عایشه را در شش‌سالگی خواستگاری کرد، ابوبکر دخترش را به مطعم‌بن‌عدی‌بن‌نوفل بن‌عبدمناف وعده داده بود تا او را به همسری پسرش جُبیر بدهد. ابوبکر از رسول خدا فرصت خواست تا موضوع را لغو کند (ابن‌سعد، ۴۶/۸). او در گزارش دیگری بیان کرده که مطعم عایشه را برای پسرش جبیر نامزد کرده بود و جبیر عایشه را طلاق داد و رسول خدا به همسری گرفت (همو، ۴۷/۸).

رسول خدا از آب یک ظرف غسل می‌کردیم و این کار را پیامبر نسبت به هیچ‌یک از زنان خود انجام نمی‌داد. در حالی که در خانه نماز می‌گزارد، من از مقابل او رفت‌وآمد می‌کردم و این کار را هم نسبت به هیچ‌یک از همسران خود انجام نداده‌است. پیامبر هنگامی که با من بود، وحی بر او نازل می‌شد و هنگامی که با زن‌های دیگرش بود، وحی بر او فرود نمی‌آمد. خداوند او را قبض روح فرمود، درحالی‌که میان سینه و گلوی من تکیه داده بود، و در آن شبی رحلت کرد که نوبت من بود و در حجره من به خاک سپرده شد.^{۱۲۱}

ابن سعد روایات دیگری دال بر جایگاه ویژه و منحصر به فرد عایشه آورده‌است؛ از جمله روایات محبوب‌ترین مردم نزد رسول خدا،^{۱۲۲} وضع مقرری بیش‌تر از سوی عمر در مقایسه با همسران دیگر پیامبر به دلیل محبوبیت بیشتر وی نزد رسول خدا،^{۱۲۳} سلام رساندن جبرئیل به عایشه^{۱۲۴} و معرفی عایشه^{۱۲۵} و حفصه،^{۱۲۶} به‌عنوان همسران بهشتی رسول خدا. همان‌طور که ملاحظه شد، ابن‌سعد از کنار برخی اخبار خدیجه که در منابع به اشکال مختلف ذکر شده، عبور کرده، در عوض با چینش روایات و نشان دادن جایگاه ویژه عایشه، دختر خلیفه اول، و پس از آن بزرگ‌و‌انمودن نقش ابوبکر در زمان رسول الله^{۱۲۷} مخاطب را بدین سمت سوق می‌دهد که به لیاقت وی در ماجرای سقیفه و جانشینی پیامبر اذعان کند.

۱۲۱. ابن‌سعد، ۵۰/۸-۵۱. به این روایت نقدهای زیادی وارد است، برای نمونه نک. محمدزاده، زنان پیامبر

اکرم(ص) و زنان با پیامبر اکرم(ص)، ۶۸.

۱۲۲. ابن‌سعد، ۵۳/۸.

۱۲۳. همانجا.

۱۲۴. همو، ۵۴/۸.

۱۲۵. همو، ۵۲/۸.

۱۲۶. همو، ۶۷/۸.

۱۲۷. گوهری، ۸۵-۹۹.

نتیجه

۱. گزارش ابن‌سعد در مورد سن خدیجه و نحوه ازدواجش با پیامبر هم‌سو و مطابق با بیشتر منابع است و از این رو نمی‌توان با آراء برخی نویسندگان شیعی هم‌داستان شد.
۲. گزارش طبقات درباره تردید پیامبر در مواجهه با نزول اولین وحی قابل‌خنده و احتمالاً ساخته‌فُصّاص است.
۳. ابن‌سعد خدیجه را نخستین مسلمان معرفی می‌کند که با توجه به زندگی مشترک وی با پیامبر کاملاً معقول می‌نماید.
۴. ابن‌سعد از نقش پررنگ خدیجه در شعب ابی‌طالب یادی نکرده و نیز او را ام‌المؤمنین نخوانده و عبارت دعایی «رضی الله عنها» را در پی نام او نیاورده است؛ درحالی‌که برای دیگر همسران پیامبر چنین کرده است. او می‌کوشد پس از رحلت خدیجه بالاترین جایگاه را در بین همسران پیامبر به عایشه دختر ابوبکر اختصاص دهد که با واقعیات تاریخی مطابقت ندارد.

کتابشناسی

- ابن‌ابی‌الحدید، عبدالحمید بن هبة الله، شرح نهج البلاغه، قم، مکتبه آية الله العظمی المرعشی النجفی، ۱۴۰۴هـ.
- ابن‌اثیر، أبو الحسن علی بن محمد جزری، اسد الغابة فی معرفة الصحابة بیروت، دارالفکر، ۱۴۰۹هـ/ ۱۹۸۹م.
- ابن‌سعد، محمد، الطبقات الکبری، تحقیق محمد عبدالقادر عطا، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۰هـ/ ۱۹۹۰م.
- ابن‌شهر آشوب، مناقب آل‌ابی‌طالب، تصحیح لجنة من اساتذة، نجف، المطبعة الحیدریه، ۱۳۷۶هـ/ ۱۹۵۶م.
- ابن‌عبدالبر، أبو عمر یوسف بن عبدالله بن محمد، الاستیعاب فی معرفة الأصحاب، تحقیق علی محمد البجاوی، بیروت، دارالجمیل، ۱۴۱۲هـ/ ۱۹۹۲م.

- ابن العبري، ابوالفرج، تاريخ مختصر الدول، تحقيق أنطون صالحاني اليسوعي، بيروت، دارالشرق، ١٩٩٢م.
- ابن عساكر، أبو القاسم علي بن الحسن بن هبة الله بن عبد الله الشافعي، تاريخ مدينة دمشق، تحقيق عمرو بن غرامه العمري، بيروت، دارالفكر، ١٤١٥هـ / ١٩٩٥م.
- ابن فتال نيشابوري، محمد بن حسن، روضة الواعظين و بصيرة المتعظين، قم، دليل ما، ١٤٢٣هـ.
- ابن مشهدى، ابو جعفر محمد بن جعفر بن علي الحائري، اقرار الصحابه بفضل امام الهدى و القرابه، بي جا، مكتبه العلامة المجلسي، ١٤٣٩هـ.
- ابن هشام، عبد الملك بن هشام الحميري المعافري، السيرة النبوية، تحقيق مصطفى السقا و ابراهيم الأبياري و عبد الحفيظ شلبي، بيروت، دارالمعرفة، بي تا.
- ابونعيم اصفهاني، احمد بن عبد الله، معرفة الصحابة، رياض، دارالوطن للنشر، ١٤١٩هـ.
- اربلي، ابو الحسن علي بن عيسى، كشف الغمة في معرفة الأئمة، قم، رضی، ١٤٢١هـ.
- اصفهاني، ابوالفرج علي بن الحسين، مقاتل الطالبين، تحقيق سيد احمد صقر، بيروت، دارالمعرفة، بي تا.
- بخاري، ابو عبد الله محمد بن اسماعيل، صحيح البخاري، بي جا، دار طوق النجاة، ١٤٢٢هـ.
- بلاذري، أحمد بن يحيى بن جابر، انساب الأشراف، تحقيق سهيل زكار و رياض زركلي، بيروت، دارالفكر، ١٤١٧هـ / ١٩٩٦م.
- تهراني، حسين، خصائص ام المؤمنين خديجة الكبرى سلام الله عليها: ويژگي هاي حضرت خديجه كبرى سلام الله عليها، قم، طوباي محبت، ١٣٩٣ش.
- جعفریان، رسول، قصه خوانان در تاريخ اسلام و ايران، قم، دليل ما، ١٣٧٨ش.
- همو، تاريخ سياسی اسلام (١): سيره رسول خدا، قم، دليل ما، ١٣٨٢ش.
- حاكم نيشابوري، ابو عبد الله محمد بن عبد الله، فضائل فاطمة الزهراء عليها السلام، تحقيق و ترجمه محمود نعمتي، تهران، نشر سخن، ١٣٩٦ش.
- خليفة بن خياط، أبو عمرو خليفة بن خياط الشيباني العصفري، طبقات خليفة بن خياط، تحقيق سهيل زكار، بيروت، دارالفكر، ١٤١٤هـ / ١٩٩٣م.
- خندان، علي اصغر، مغالطات، قم، بوستان كتاب، ١٣٨٤ش.
- سبط بن جوزي، شمس الدين ابوالمظفر، تذكرة الخواص، قم، منشورات الشريف الرضي، ١٤١٨هـ.
- سمعاني، عبد الكريم بن محمد بن منصور التميمي السمعاني المروزي، الأنساب، تحقيق عبدالرحمن بن يحيى المعلمي اليماني و ديگران، حيدرآباد، مجلس دائرة المعارف العثمانية، ١٣٨٢هـ / ١٩٦٢م.

- شریف مرتضی، ابوالقاسم علی بن حسین الموسوی، الشافی فی الإمامة، تحقیق السید عبدالزهراء الحسيني الخطيب، تهران، مؤسسة الصادق عليه السلام للطباعة و النشر، بی تا.
- شهیدی، سید جعفر، تاریخ تحلیلی اسلام، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۶ ش.
- همو، زندگانی فاطمه زهرا (س)، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۸۶ ش.
- صدوق، ابوجعفر محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه القمی، الامالی، تحقیق قسم الدراسات الاسلامية - مؤسسة البعثة، قم، مؤسسة البعثة، ۱۴۱۷ هـ.
- صفری فروشانی، نعمت الله و داوود کاظم پور، «بررسی و تحلیل سن حضرت خدیجه در ازدواج با پیامبر (با تأکید بر منابع تاریخی)»، مجموعه مقالات همایش صدف کوثر حضرت خدیجه، قم، جامعه المصطفی العالمیه، ۱۳۹۷ ش.
- طباطبایی، محمد حسین، تفسیر المیزان، ترجمه سید محمد باقر موسوی همدانی، قم، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۷۴ ش.
- طبرسی، فضل بن حسن، إعلام الوری بأعلام الهدی، قم، آل البيت، ۱۴۱۷ هـ.
- طبری، ابوجعفر محمد بن جریر، تاریخ الأمم و الملوك، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت، دار التراث، ۱۳۸۷ هـ / ۱۹۶۷ م.
- طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن بن علی بن حسن، تلخیص الشافی، تحقیق سید حسین بحر العلوم، نجف، بی نا، ۱۳۸۳ هـ.
- همو، الامالی، قم، مؤسسة البعثة، ۱۴۱۴ هـ.
- عالمی، سیدعلیرضا، «زیست نامه مستند حضرت خدیجه»، مجموعه مقالات همایش صدف کوثر حضرت خدیجه، قم، جامعه المصطفی العالمیه، ۱۳۹۷ ش.
- عاملی، جعفر مرتضی، الصحیح من سیرة النبی الاعظم، قم، موسسه علمی فرهنگی دارالحدیث، سازمان چاپ و نشر، ۱۴۲۶ هـ / ۱۳۸۵ ش.
- کوفی، ابوالقاسم علی بن احمد، الاستغاثه فی بدع الثلاثه، تهران، اعلمی، ۱۳۷۳ ش.
- گوهری فخرآباد، مصطفی، طبقات ابن سعد در ترازوی نقد: بررسی اخبار خلفای راشدین در کتاب الطبقات الکبری، تهران، سفیر اردهال، ۱۳۹۶ ش.
- محمدزاده، مرضیه، خدیجه سلام الله علیها؛ همتای بی همتا، تهران، اطلاعات، ۱۳۹۷ ش.
- همو، زنان پیامبر اکرم (ص) و زنان با پیامبر اکرم (ص)، تهران، امیرکبیر، ۱۳۹۵ ش.
- مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین بن علی، مروج الذهب و معادن الجوهر، تحقیق اسعد داغر، قم،

دارالهیجرة، ۱۴۰۹ هـ.

همو، التنبيه و الإشراف، تحقیق عبدالله اسماعیل الصاوی، قاهرة، دارالصاوی، بی تا.
مقدسی، مطهرین طاهر، البدء و التاريخ، بورسعيد، مكتبة الثقافة الدينية، بی تا.
میرشریفی، سیدعلی، پیام آور رحمت، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها
(سمت)، ۱۳۸۵ ش.

نصیری، محمد، تاریخ تحلیلی صدر اسلام، قم، دفتر نشر معارف، ۱۳۸۹ ش.
نوی، ابوزکریا یحیی بن شرف، تهذیب الاسماء و اللغات، بیروت، دارالکتب العلمیة، بی تا.
یعقوبی، احمد بن اسحاق بن جعفر بن وهب، تاریخ یعقوبی، بیروت، دارصادر، بی تا.
یوسفی غروی، شیخ محمد هادی، موسوعة التاريخ الاسلامي، قم - تهران، مجمع الفكر الاسلامی،
۱۴۱۷ هـ.

Hussain, Naseeha S., “*Khadija and Aisha: A Study of Premodern and Modern Scholarly Portrayals*”, Graduate College of the University of Illinois at Urbana-Champaign, 2015.